

Сомонийларнинг куч-кудрат ва шон-шухратга тўлган даврлари IX аср охирларида бошланиб, у кандай кечганини биз юкорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтилганидек, минтакалик бошка бир сиёсий куч — корахонийлар билан курашга дош беролмай инкирозга юз тутганлар. Совет даври тарихшунослигида сомонийлар ва корахонийлар ўртасида кечган табиий ракобатни «Мовароуннахр ва турклараро зиддият», «туркларнинг Мовароуннахрга бостириб кириши» тарзида кўрсатиш холлари ҳам бўлган. Бунинг сабаби тўғридан-тўғри Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги салтанатпарастлик максадлари билан боглик бўлиб, большевиклар хукмронлиги даврида минтакада ўтказилган «маъмурий бўлиниш»ни (аслида парчалашни) ҳамда ўзбекларни икки дарё оралигига келгинди килиб кўрсатишни тарихан исботлашга уриниш ва омма онгига сингдириш эди, холос.

Аслида эса илгарилари ҳам кўп марта бўлганидек, X асрнинг иккинчи ярмига келиб минтаканинг Еттисув кисмида ўзи шаклланган макондан кўра ҳам кенгрок микёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва кудратига эга бўлган янги сиёсий куч майдонга чиқади. Биз уларни корахонийлар номи остида биламиз.

Шу ўринда корахонийлар сулоласининг келиб чиқиши масаласига доир савол тугилади. Илмий доираларда мазкур масалага халигача узил-кесил нукта қўйилганича йўк. Корахонийлар фаолияти минтакамизнинг Еттисув, Марказий Тантритог худудида кадимдан яшаб келаётган туркий тилли кавмларнинг сиёсий, иктисодий, маданий, маънавий муносабатлари мухитида шаклланганлиги аник бўлгани холда, мазкур сулола тўғридан-тўғри қайси бир қабилага тегишли экани масаласи ҳамон бахсталаб бўлиб келмокда. Бу фан учун табиий хол, албатта. Биз учун эса асосий вазифа ўзбек давлатчилиги тарихида корахонийлар сулоласи тутган ўринни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Икки огиз сўз «корахон» атамаси тўғрисида. Бу ерда «хон» маълум тушунча, яъни «хукмдор». «Кора»нинг (аслида эса «Каро») бир неча маънода қўлланилишини таъкидлаган холда, биз кўраётган мисолда «буюк», «улуғ» тушунчасини беради, десак хато бўлмайди, яъни «Буюк хон», «Улуғ хон».

Шундай килиб, X аср иккинчи ярми давомидаги саъй-харакатлар натижасида корахонийлар шаркий йўналишда Балхаш кўли — Черчен дарёсигача (Шаркий Туркистон) бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлиб, гарбий йўналишда эса Исфижоб, Ўзганд, Мурғоб дарёси қуйи окимларигача бўлган худудларни ўз таъсир доираларига

киритиб оладилар. Харбий-сиёсий мавкеларини мустахкамлаб ва кенгайтириб бораётган корахонийлар учун энди янада гарбга силжиб Самарканд, Бухоро вилоятларини ҳам бўйсундиришга ҳаракат қилиш табиий эди. Зеро, уларнинг минтақадаги шу вақтдаги асосий сиёсий ракиблари бўлмиш сомонийлар сиёсий маркази худди шу маконда жойлашганди. Мазкур мақсад йўлидаги биринчи уриниш 992 йили рўй беради. Шу йили корахоний Бугрохон сомоний Нух ибн Мансур (976—997) билан жангда голиб келиб Бухорони ишғол қилишга муваффақ бўлади. Аммо бу ютук вақтинчалик бўлиб тез орада Бугрохон орқага қайтиб кетишга мажбур бўлади. Факат 999 йилга келибгина корахонийлар яна бир бор Бухорони забт этишга муваффақ бўладилар. Манбаларда ёзилишича, бу галги уринишда деярли қийинчилик бўлмаган. Оддий халқ томонидан эса корахонийларнинг Бухорони эгаллашлари бир сулола ўрнига иккинчи бир сулола келиши қабилида қабул этилган. Гарчи ўрта аср тарихчилари бунинг сабабини ҳар икки сулоланинг бир динга мансублиги орқали тушунтирсаларда, буни инкор этмаган ҳолда минтаканинг Бухоро, Самарканд каби шаҳар ва вилоятлари учун Ёттисув, Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳам тарихий-маданий бирлик жихатидан бегона эмаслиги бош сабаблардан бўлган, деб ҳисоблаш тўғривроқ бўларди. Ҳуллас, 1005 йили сомонийлар сиёсий сахнадан бутунлай тушиб кетдилар ва шу вақтдан бошлаб корахонийлар энди Бухоро, Самарканд ва умуман Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, XI аср бошларида Туркистон бир канча сиёсий қучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарканд, Бухоро, Чағониён, Хутталон вилоятлари корахониилар, Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Газнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари газнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи юмонидан бошқарила эди. Албатта, биз бу ҳолни ижобий бир ҳол деб баҳолай олмаймиз. Зеро, ягона мамлакат ва улкан минтаканинг бир канча сиёсий маконларга бўлиниши, унинг ички ва ташқи ҳавфсизлигига путур етказиши, сиёсий қучлараро зиддиятлар келиб чиқишига олиб келиши турган гап эди. Худди шундай бўлди ҳам. Масалан, 1008 йили корахонийлар ва газнавийлар ўртасида ҳарбий тўқнашув юз беради (Балх атрофида). Шуниси қизиқки, ўз вақтида, яъни сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида корахонийлар ва газнавийлар ўзаро яқинлашув сиёсатини тутган эдилар. Буни сиёсий манфаатлар орқали тушунириш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса корахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён қучга қира бошлаган бошқа бир туркий тилли сулола—салжукийлар билан кескин муносабатда бўла бошлайдилар. Маълумки, салжукийлар XI асрнинг 40 йили газнавийларни мағлубиятга учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағдодгача бўлган ҳудудни ўзларига бўйсундиришга эришган эдилар. Минтақада ҳукмронликка интилиш борасидаги бу икки сулола ўртасидаги қурашнинг амалий қўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин. Чунончи, ўша йили салжукий ҳукмдор Маликшоҳ (1072—1092) Бухоро, Самарканд, Ўзганд каби шаҳарларда ўз сиёсий ҳукмини ўрнатиб, корахонийларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи тез орада корахонийлар ўз мавкеларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, аммо 1130 йили бошқа бир салжукий ҳукмдор султон Санжар (1118—1157) томонидан Самарканднинг ишғол қилиниши корахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий қуч сифатида бундан буёнги тақдирларини ҳал этди, деса бўлади. Чунки энди салжукийлар Самарканд тахтига корахонийлардан қимни ўтказиш ё ўтказмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни корахонийлар сиёсий қуч сифатида бутунлай йўққа чиқмасдан,

салжукийларнинг иродаси доирасида фаолият кўрсатар эдилар. Кўп ҳам ўтмасдан — 1137 йили корахонийлар шарқдан келган бошка янги сиёсий куч — корахитойлар (киданлар) томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда маглубиятга учрайдилар. Корахитойлар кудрати нечоғлик бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладик, 1141 йили улар энди корахонийлар ва салжукийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар. Кизиги шу ердаки, корахитойлар ҳам корахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча, уларни ўз карамликларида тутиб қоладилар. Корахонийлар фаолиятига чек қўйиш эса 1213 йилга келиб юз беради. Буни хоразмшоҳ Султон Мухаммад (1200—1220) амалга оширади. Корахонийлар даври бошқарув тизими масаласига тўхталиб ўтсак. Совет тарихшунослиги мазкур сулоланинг минтақадаги сиёсий ҳокимияти ва бошқарув усули ҳақида сўз борганда, корахонийлар сомонийларнинг ўрнини олишлари билан марказлашган давлат тизимига зарба берилди, бошқарувда мулкчилик (яъни қўл остида вилоятларни сулола намоёндаларига бўлиб бериш) шакли жорий қилинди, кабилидаги ақидани илгари сурган. Вахоланки, бошқарув шакли жамият ижтимоий-сиёсии, иқтисодий ҳаёти, талаблари, вазифалари мазмуни билан боғлиқлиги назардан четда қолдирилган. Чунончи, асли Ёттисув вилоятида юксалишни бошлаган корахонийлар, юқорида таъкидланганидек, жануб, ғарб йўналишларида ўз ҳукмронлик доираларини кенгайтириб борганлар ва бунинг натижасида Черчен дарёсидан Хоразмгача бўлган ҳудудни бошқара бошлаганлар. Сиёсий марказ сифатида эса юксалишлари бошланган ўз тарихий маконларидаги катта шаҳарлардан бўлмиш Болосогун ва писбатан ундан узокда бўлмаган Қошғарни танлаганлар. Демак, асосий сиёсий марказ шу ҳудудда мужассамлашган. Бухоро, Самарканд, Чағониён, Фарғона ва бошқалар табиий равишда янги сиёсий марказга нисбатан вилоят (мулк) ўрнида бўлган. Ғарчи кўп жихатлардан Самарканд ва Бухоро тараккиётда Болосогун ва Қошғардан анча юқори бўлса-да, аммо ҳудди шу даврдаги сиёсий вазиятга кўра, бошқарув маркази минтақанинг Ёттисув, Шарқий Туркистон қисмига қўчиб қолганди. Ана шу «табиий» сабабларга кўра, анъанавий равишда қадимдан марказ ролини ўтаб келган Бухоро ва Самарканд эндиги сиёсий мавқеига кўра вилоят (мулк) даражасига тушиб қолишларига тўғри келган. Шу билан бирга уларнинг иқтисодий, маданий ва, айниқса, сиёсий имконлари шу қадар юқори бўлганки, қўриб қилинган, Самарканд, Бухородаги сиёсий ўзгаришлар корахонийлар сулоласи мавқеида катта аҳамият касб этган. Иккинчи томондан, сомонийлар даврида ҳам бир қанча вилоятлар (масалан, Хоразм, Сейистон, Ғазна, Чағониён ва бошқалар) марказдан фарқли ўларок мустиқл сиёсат юритишга ҳаракат қилганлари ҳам маълум. Демак, сомонийлар давридан кейинги сиёсий-географик ўзгаришларга сабаб бўлган корахонийлар ҳукмронлик ва бошқарув тизимида шу ўзгаришларга яраша баъзи янгиликлар бўлиши табиий эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, бошқарув тизимининг шакли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий омиллар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам корахонийлар даврида сомонийлар вақтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмуни сақланиб қолган. Аслида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки аввалдан шаклланиб келган ва объектив тараккиёт натижаси ўларок юзага келган бошқарув анъаналаридан корахонийлар юз ўгира олмасдилар.

Марказдаги бошқарув тизими икки идора: даргоҳ ва кноплардан иборат бўлган. Олий ҳукмдор ўзига тобе бўлган вилоят ва шаҳарларга ҳукмдор сулола намояндаларини тайинлаб, бу билан, табиий равишда, бутун мамлакат ўзга ўз сиёсатини юргизишни мақсад қилиб қўйган. Вилоят (мулк) ҳукмдорлари илиг унвонига эга бўлганлар. Бирок, илгарилари ҳам кўрганимиздек, вилоятлар марказдан фарқли мустақил сиёсат юритишга ҳам интиланганлар. Бу ўз ўрнида ички низоларга сабаб бўлиб, XI асрнинг учинчи чорагида қорахонийлар сиёсий бирлиги иккига: ғарбий ва шарқий ҳоконликларга бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган қорахонийлар намояндалари бундан буён марказга бўйсунтиришдан бош қилиб, мустақил сиёсат юргиза бошлаганлар. Шарқий вилоятларда (Еттисув, Шарқий Туркистон) жойлашган сиёсий марказ эса уларни бўйсунтиришга ожиз бўлган. Аммо ҳам ғарб, ҳам шарқ бир сиёсий хонадоннинг турли намояндалари орқали бошқариб борилаверган.

Ғарбий ҳоконликда (Самарқанд, Бухоро, Хутталон, Чағониён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш, соқчилар бошлиғи, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вақфлар, қозилик ишлари девонлари) сакланиб қолгани маълум. Шунингдек вилоят бошлиқларини ҳоким, шаҳар бошлиғини раис деб аташ расми ҳам ўзгармаган. Ҳар қандай давлатчиликда бўлгани каби қорахонийлар даврида ҳам марказдаги (даргоҳдаги) бошқарув тизимига катта эътибор берилган. Бунда даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи хожиблар фаолияти алоҳида ўрин тутган. Сомонийлардан фарқли ўлароқ қорахонийлар даврида хожиблар, асосан, олий ҳукмдор, вилоят ҳокимларининг давлат ва раийят ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчилари ҳисобланганлар. Бунинг исботини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, машҳур мутафаккир ва шоир Юсуф Ҳос Ҳожиб (тахминан 1020 йилларда туғилган) қорахоний Тамғоч Қора Бугроҳон (1074—1102/1103) эътиборини қозониб, ҳос хожиб унвонини олган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Ҳос хожиб унвони лойиқ билди у (яъни Бугроҳон), Ўзига энг яқин одам қилди у». Худди шундай унвонга Маҳмуд Қошғарий (XI) ҳам муносиб қўрилгани маълум.

Даргоҳ фаолиятини тегишли даражада тутиб туришда сарой ишлари бошқарувчиси, ҳозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиғи «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйрук» билан боғлиқлигини эҳтимол қилиш мумкин), ҳазиначи (ағичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ётоқ, қийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмати (қушчи) ва бошқаларнинг ҳар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий ҳукмдорнинг ҳавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содиқона хизмат қилиш вазифаси бўлган махсус сараланган ҳарбий қисм (гвардия) ҳам даргоҳ бошқарув тизимига қирган. Албатта, гвардиядан ташқари ҳарбий қўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошилиқ ва бошқарув мансабларига қорахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиқлигига шубҳа бўлмаган лашкарбошилар тайинланган. Агар қўшиндаги бошқарув тизимига назар ташланса, шу нарса аёнлашадики, йирик лашкарбошилардан гашқари қичик офицерлар (човуш), отликлар сардори (хайлбоши), юзбоши, мингбоши каби ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган. .

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша қудратли сиёсий қўлларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари қорахонийлар

сулоласидаги ички келишмовчиликлар даргохнинг ташки ишлар (дипломатия) масаласига жиддийлик билан карашига сабаб бўлган. Бунини Юсуф Хос Хожибнинг «Кутадгу билиг» асарида келтирилган маълумотлар орқали ҳам билишимиз мумкин. Ташки сиёсат билан шугулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдига жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, ўқувли, етук, шерюрак, кўзи тўқ, уят-андишали» бўлишлари керак бўлган. Талаблар ичида шундайлари ҳам бор: астрономия, математика, геодезия илмларини мукаммал билиш, шахмат ва нардни ракибларидан устун даражада ўйнаш, ҳарбий санъатда беназир бўлиш ва ҳеч қачон май ичмаслик, сўз, ибораларнинг тўғри ва кўчма маъноларини пухта билиш.

Иқтисодий муносабатлар тўғрисида сўз кетаркан, шуни айтиш керакки, корахонийлар даврида ҳам дехкончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, сунъий сугориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти кувурларининг ўтказилиши, каналлар, сув омборлари, тўсикларнинг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айниқса, Бухоро, Самарканд, Фарғона, Тошкент вилоятларида дехкончилик анъанавий юқори даражада бўлганлиги орқали эришилган. Илгаригидек дехкончиликнинг барча асосий турлари етиштириб борилгани ҳам маълум.

Тадқиқ этилаётган даврда кончиликдаги саъй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Охангарон атрофида (Корамозор) мис, кумуш, кўргошин конлари, Фарғонада олтин, симоб, кумуш, темир, мис, феруза, навш-дил, нефть, купорос, катрон, Нурота тоғларида олтин, мис, кўргошин, симоб, мрамор, Бухоро, Усрушонада олтин, нефть, феруза, темир конлари ишлаб турган.

Дехкончилик ва тоғ-кон ишлаб чиқаришида фаоллик бошқа бир муҳим соҳа — хунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, кулолчилик, шишасозлик (ойнасосозлик), заргарлик, тўқимачилик, кўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шишасозликда шишадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жихозлари, безак-такинчолар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жило бериш расм бўлганини биламиз. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ. Бундан ташқари иморатларни безаш, жихозлашда шишасозликнинг имкониятларидан кенгрок фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнатилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралигига турли рангдаги шишалардан ўрнатиб, иморат кўркини очишга ҳаракат қилинганини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Тўқимачилик тўғрисида сўз юритилганда, аввало шуни алоҳида қайд этиш керакки, бу борада Бухоро, Самарканд вилоятлари пешқадамликни қўлдан бермаганлар. Пахтадан тўқилган турли хиддаги газламалар ҳам минтақада, ҳам хорижий ўлкаларда машҳур бўлган. Кўнчилик маҳсулотларидан эса манбаларда олмахон, собол ва бошқа хайвонлар терисидан пўстин (ичук), чармдан ишланган оёқ кийимлари (излик), туя ё кўй юнгидан тўқилган иссик кийим (карс), гулдор наमतлар ва бошқалар тилга олинади. Кўнчиликда энг наздик ишлардан ҳисобланмиш мўйни тўктиришда арзутал номли аралашмадан фойдаланилганини Махмуд Қошғарий асаридан ҳам билиб олиш мумкин.

Бундан аввал ҳам кўрилганидек, дехкончилик, хунармандчиликдаги бир текис раванг савдо-сотик ишларини жадаллаштириб боришда муҳим аҳамият касб этган.

Корахонийлар даврига келиб Шаркий Туркистондан Хоразмгача бўлган катта ҳудуднинг сиёсий жихатдан бирлашиши савдо-сотик ишларида минтақанинг шаркий вилоятлари

имкониятларини юзага чиқариш шароитини яратиб берди. Чунончи, биз бугун «ипак йўли» деб биладиган савдо йўли тўғридан-тўғри Шаркий Туркистонни араб ўлкалари билан туташтириб турган. Ўз даврида шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган бу йўлнинг бир учи Хитойдан бошланиб Шаркий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон во-дийси, Бухоро орқали шимолда Волга бўйлари воситасида Шаркий Европага, жанубда эса Ўрта Шарқ орқали Ўрта денгизгача борган. Йўл узра жойлашган шаҳар ва қишлоқларда бозорлар, қарвонсаройлар таъмирлига ва орасталиги, умуман, савдогарларга хизмат кўрсатиб, шу орқали фойда қўриладиган турли хизматларни муҳайё этишга катта эътибор берилган. Мунтазам равишда турли ерларда савдо кўرғазмалари уюштирилиб турилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Корахонийлар давридаги қурилиш ишларига назар ташланса шу нарса аён бўладики, Бухорода Минораи қалон, қатор масжидлар, Жарқўтон (Сурхондарё), Вобкентда миноралар, Ўзгандда макбаралар, минора, масжидлар, Самарқандда мадрасалар бунёд этилган. Корахоний ҳукмдорлар савоб ишлардан ҳам қочмаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, қорахоний Иброҳим ибн Наср 1066 йили Самарқанддаги бир шифохона ихтиёрига бутун иморатлари, расталари билан икки қарвонсаройни тақдим (вақф) этган. Хужжатдан англашилишича, ана шу икки қарвонсаройдан қеладиған даромаддан қасалларнинг озик-овқати, дори-дармони, табиблар, барча турдаги хизмат кўрсатувчиларни тегишли) маош билан таъминлаш йўлида қойдаланилган. Бошқа (бир хужжатда Самарқандда бунёд этилган мадраса мажмуини таъминлаш учун Иброҳим ибн Наср уч меҳмонхона, бир қарвонсарой, бир эрқаклар ҳаммоми, сув айирғич, узумзор, бир қанча экин ерлари ва бошқалар-дан қеладиған даромадни вақф қилиб бергани ҳақида қувохликлар қавжуд.

Корахонийлар даврида ҳам қўплаб истеъдод эгалари юзага қикқан. Шулардан юқорида номлари тилга олинган Юсуф Хос Хожиб ва Махмуд Қошғарий ҳақида тухталиб ўтсак. Қуқур қилим ва тафакқур эғаси Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу қилиғ» («Қаодатнома») асари билан машҳурдир. Зеро, бу асарда давлатни бошқариш усули, қонун-қоидалари, қиёсати, мафқураси, ижтимоий қуруқлараро муносабатлар, одоб-ақлоқ масалаларига оид ўз даври учун зарур ва қойдали, тарихан ўз ақамиятини йўқотқовчи фикрлар илғари қурилган. Чунончи, у қамиятнинг тўрт устунини қуйидагича белқилаб бер-ған: АДОЛАТ, ДАВЛАТ, АҚЛУ ЗАҚОВАТ, ҚАНОАТ. Дикқатга сазовор томони шундаки, қана шу тўрт устун асосидаги қамият бахт-қаодатини таъминлашда илм биринчи ўринга қўйилади: «Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлар, Қилим қайда бўлса, буқуқлик бўлар». Ё бўлмаса, асарда қелтирилган давлат-идора қишилари ҳақидаги фикрларни олайлиқ. Вазирлар оқил, доқурак, имонли, номусли бўлишлари қерақ. Беклар, яъни ҳоқимлар эса қилимли, етуқ, қўзи, қўнғли тўқ бўлмоғи дарқор. Ағар улар бузук феъл бўлсалар, қамона ўқидан қочиқ қути-лолмайдилар, улардан одамлар ҳам юз ўғиради, қамга қирифторм бўладилар. Юсуф Хос Хожиб лашқарбошиллар ҳусусида шундай дейди: «Олисдаги ёвнинг вақима-қидан қўрқма, ақсинча, ундан яқиндан воқиф бўлиб тур, шунда унинг бор имқонидан ҳақар тоқасан. Душман дағдага қилиб дўқ қилса, бардошли бўл, қеқинма (қунқи у бу қилан сени қинамоғи мүмқин)». «Қутадғу қилиғ»да олимлар, шоирлар, деққонлар, қорвадорлар, савдогарлар ҳақида, оила, фарзанд тарбиясига оид ҳик-матли фикрлар ҳам бир талай.

Махмуд Қошғарий ҳам ўзидан ақойиб ва бебаҳо мерос қолдирган. Бу унинг турқий тиллар ва маълум маънода турқий тилли ҳалқлар ҳақидаги қомусий асари «Девону лугот ат-турк»дир. Асар Туркистон ҳалқларининг тиллари тарихини ўрганишда, қунонқи, ўша

давр тили морфологияси, фонетикаси, лексикаси, этимоло-гиясини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Бундан ташқари, унда минтака халқларининг этник тарихига оид гоёта кимматли маълумотлар жамланган. Маълумки, туркий тилли халқлар ҳам сон жихатдан кўп, ҳам серкавм бўлиб келганлар. Улар ўртасидаги муносабатлар тарихини ёритишда «Девону лугот ат-турк»нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари асарда давлатчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар, хунармандчилик, расм-русумлар, маданий ҳаётга тегишли маълумотлар ҳам кўп учрайди. Махмуд Кошгарий асарининг кимматли томонларидан яна бири унда муаллиф чизган дунё харитасининг мавжудлигидир. Харита доира шаклида ва унинг ҳар тарафдан сув билан ўралганидан далолат берувчи белгилар мавжуд. Харитада марказда Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудуди жойлаштирилиб, унинг тўрт атроф йўналишида турли шаҳарлар, мамлакатлар, денгизлар, қўллар, дарёлар, тоғлар жойлашуви берилган. Умуман олганда, бу асар башарият маданий равиши йўлини ўрганишда нодир манба ҳисобланади. Демак, корахонийлар сулоласи ўз фаолияти давоми-да ўлкамизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий таракқиётига муносиб ҳисса қўшган сиёсий кучлардандир. Корахонийлар қудратга тўлиб турган XI асрнинг биринчи ярмида минтақанинг Шарқий Туркистон ва Ғарбий Туркистон (Хоразмдан ташқари) қисмларини бир марказдан бошқариш имкони тугилган. Ва, аксинча, ички сулолавий қарама-қаршилиқлар авж олганда ҳукмрон сиёсий куч заифлашиб ўлкада парчаланиш юз берган.

Азамат Зиё